

УДК 911.5

КИРИЛЮК Л.М., БОДНАР С.В.

**ОСОБЛИВОСТІ ВИСОТНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ АНТРОПОГЕННИХ
ЛАНДШАФТІВ “МОЛОДОГО” АКУМУЛЯТИВНОГО
ВИСОТНО-ЛАНДШАФТНОГО РІВНЯ ПОДІЛЛЯ**

На початку третього тисячоліття натуральні ландшафти Поділля змінені господарською діяльністю людини. В результаті утворилися нові природні комплекси, в яких провідна роль належить антропогенному фактору. Проте публікації останніх років (2, 3, 5, 7) практично зовсім не акцентують на цьому уваги. Разом з тим великий фактичний матеріал, говорить про те, що на сучасному етапі розвитку природи антропогенні ландшафти відіграють провідну роль. А тому сучасний опис природи будь-якого регіону повинен враховувати не колишній, а сучасний стан ландшафту, який обов'язково повинен бути врахований при плануванні подальшого розвитку регіону (4, 6). Покажемо це більш детально на прикладі висотної диференціації антропогенних ландшафтів “молодого” акумулятивного висотно-ландшафтного рівня Поділля.

Натуральні ландшафти “молодого” акумулятивного висотно-ландшафтного рівня Поділля змінені господарською діяльністю людини на 85% (6). Серед натуральних урочищ тут переважають русла річок в південній частині і русла річок із заплавами луками в північній частині. Частково зустрічаються також урочища заплавних і надзаплавно-терасових лісів.

Антропогенні ландшафтні комплекси в межах “молодого” висотно-ландшафтного рівня розповсюджені рівномірно. Нижній ярус представлений складними водно-болотними урочищами водосховищ та ставків. Водосховища поширені, в основному, в південній частині Поділля, а також поблизу великих міст, селищ та промислових об'єктів. Більшість водосховищ створені в 50-60 роках, а тому наприкінці ХХ ст. для них характерна зріла стадія розвитку. В межах “молодого” висотно-акумулятивного рівня виділяються придністровські і власне подільські водосховища.

Водосховища Придністров'я приурочені до найнижчих відміток у рельєфі (від 50 до 200 м). Усі ці водосховища мають значну довжину (десятки кілометрів) та глибини. Так довжина найбільшого на Поділлі Дністровського водосховища сягає 204 км, а його ширина від 400 до 660 м (3). Фоновими фаціями тут є плеса. У прибережній частині водосховищ дуже рідко зустрічаються фації рогізно-очеретових та осокових боліт. І тільки в верхній частині водосховищ, там де вони переходять у

русла, площі боліт помітно збільшуються.

Інші характеристики мають водосховища подільського типу. Довжина цих водосховищ рідко перевищує 10 км, а ширина коливається від 1 до 2-3 км. Прикладом є Тернопільське, Щедрівське Хмельницької і Микулинецьке Вінницької областей водосховища. Майже всі водосховища подільського типу є мілководними (найбільша глибина зрідка перевищує 5-6 м). Як наслідок, крім фацій плес на них значно поширені фації рогізних, очеретових, рогізно-очеретових та осокових боліт. На деяких водосховищах вони займають 25-30% усієї площі.

У нижньому ярусі “молодого” висотно-ландшафтного рівня поширені ставки. Більшість з них – заплавного типу. Ставки мають незначні глибини (зрідка до 3-4 м), і площі від 50 до 100 га. Характерною ознакою ставків заплавного типу є їх швидке замулення та заростання. Якщо вони не використовуються під інтенсивне риборозведення, або не є складовою частиною птахоферм з розведення водоплавної птиці, то дуже швидко (приблизно через 7-10 років) ці ставки перетворюються в низинні болота. Фоновими фаціями на таких ставках є рогізно-очеретяні та осокові болота, зрідка зустрічаються чисті плеса. На ставках інтенсивного використання плеса займають до 70-75% площі. Для них також характерні рогізно-очеретяні болота, які займають приблизно 20-25% акваторій. Перехідні фації представлені осоковими та айрними болотами. Серед іншої рослинності перехідних боліт необхідно відмітити різні види верб, зрідка вільху, осіку, а серед трав'янистої рослинності – осоку та ірис болотний (8).

Цікавий і тваринний світ ставків. Серед риб розводять в основному коропа, карася, товстолобика. Досить часто ще зустрічається щука, окунь, білий амур, плітка, в'юн. Великим різноманіттям відзначається світ птахів. Тут гніздуються лебеді, дикі качки та гуси, водяний бугай, різні види чайок, куликів, очеретянки. Плесові та болотні фації улюблене місце полювання чаплі сірої, лелек білого і чорного. Серед інших тварин поширені болотна черепаха, бобри та ондатри, які з кожними роком розширюють свої володіння.

Русла річок, які незайняті ставками та водосховищами, здебільшого представлені меліоративними прямолінійними каналами. Це характерно не тільки для малих річок Поділля, але і для великих. Як приклад, русло Південного Бугу, що на відрізьку від витоків до м. Летичів представлене каналом. Але через те, що планові очищення цих каналів не проводяться - русла річок поступово набувають характерних для них ознак: канали замулюються, схили стають покатішими, в багатьох місцях відновлюється меандрування, можна зустріти навіть невеликі острови, протоки. Відновлюється і рослинний світ. Схили каналів поступово задерновуються і заболочуються. З деревної рослинності тут поселяються різні види верб та вільха, зустрічаються осика, тополя. Серед нехарактерних рослин для цих урочищ є шипшина собача та дика степова вишня (антипка).

Над руслами піднімаються урочища сучасних заплав. Як і русла, заплави сильно змінені людиною. Натуральні ландшафти заплав займають 15-18% від всієї площі заплав. Найкраще вони збереглися в південній частині Поділля та північній – малополіській.

Серед антропогенних ландшафтних комплексів заплав переважають окультурені пасовища. Після проведення меліорації (осушення) в більшості випадків заплави були глибоко переорані (до 50 см) і засіяні культурними травами, серед яких переважали райграс і їжа збірна. Такі сінокоси вимагали щорічного внесення мінеральних добрив та систематичного підсіву трав, що збільшували фінансові витрати господарств. Поступово від таких заходів відмовились і заплавні луки почали

розвиватися за природними закономірностями. Частина з них продовжує використовуватись під сінокоси, а інша - перетворена в пасовища для громадської худоби. Домінуючими рослинами сінокосів є костриця лучна, тонконіг лучний, перстач прямостоячий та повзучий, різні види осок, гравілат річковий та міський. У пониженнях часто зустрічаються фації очеретяних та рогізно-аїрних боліт (8).

На заплавах луках, що перетворені в пасовища, рослинний світ дещо інший. Під впливом надмірного випасання худоби тут домінують пирій повзучий, спориш, тонконіг лучний, різноманітні бур'яни (переважають кропива дводомна та різні види будяків). У південних районах Поділля значна домішка полину, типчаку, вівсяниці. Урочища заплави лучно-пасовищного типу в багатьох випадках помережені меліоративними каналами. Це лінійно витягнуті, заболочені пониження з переважанням у травостой очерету, рогузу, рідше осоки, лепешняку, а також заростями верболозу.

Крім названих у нижньому ярусі “молодого” висотно-ландшафтного рівня, поширені й інші антропогенні комплекси: городи, дачні ділянки, сади, інколи спортивні комплекси.

В межах селитебних ландшафтів заплави використовуються під культурні сінокоси, а також частково під городи. Урочища приватних культурних сінокосів відзначаються значною продуктивністю, адже на них щорічно відбувається підсів вівсяниці, райграсу, люцерни, конюшини і внесення мінеральних і органічних добрив. Через певні проміжки часу (як правило один раз на 10-15 років) проводиться переорювання.

Урочища городів менше поширені. Вони, як правило, використовуються для вирощування овочевих культур (в першу чергу ранньої капусти, редиски, помідорів, цибулі, перцю). Найчастіше зустрічаються такі городи в південній частині Поділля.

Наприкінці 80 – на початку 90 років XX ст. в заплавах активно почали формуватися такі нові антропогенні ландшафтні комплекси як дачні. Характерною їх рисою є невеликі розміри ділянок на яких розташовуються житлові будинки, сади та городи. Особливо великого розповсюдження такі ділянки набули поблизу великих міст Поділля (Вінниці, Хмельницького, Тернополя, Шепетівки, Хмільника).

Зрідка в заплавах зустрічаються похідні лісові ландшафти. На місці вирубаних лісів активно поселяються ліси з малоцінними породами - вільхою, осикою, вербою.

Верхній ярус “молодого” висотно-ландшафтного рівня також зазнав значного впливу антропогенного фактору. Невеликі ділянки натуральних (природних) лісів надзаплавно-терасового типу збереглися на півночі Поділля та на Середньому Побужжі (“Подільське Полісся”) (4). Решта території активно використовується людиною.

Степові та лісові ділянки надзаплавних терас були знищені ще в сиву давнину. На даний час це території найдавнішого заселення та сільськогосподарського освоєння. Тут переважають польовий та лучно-пасовищний типи сільськогосподарських ландшафтів, характерними є і селитебні ландшафти.

Польовий тип сільськогосподарських ландшафтів, що приурочений до надзаплавних терас, характеризується щорічним розорюванням, внесенням органічних та мінеральних добрив для підтримання родючості ґрунтів. Тут формуються специфічні рослинні угруповання. Серед культурних рослин переважають посіви пшениці, ячменю, цукрових буряків з невеликими ділянками картоплі та овочевих культур. Кожному із цих сортів рослин відповідають певні види бур'янів та формуються відповідні зооценози.

Лучно-пасовищний тип сільськогосподарського ландшафту надзаплавних терас представлений переважно окультуреними луками, які займають 15-20%

території терас. В більшості випадків ці луки використовуються під посіви багаторічних трав (вівсяниці, конюшини, люцерни), які зростають на одному місці по 3-5 років. До цих рослинних угруповань пристосувались, живуть та гніздуються жайворонки і куріпки, більшу частину року проводять зайці та лисиці.

Серед інших антропогенних ландшафтних комплексів на надзаплатно-терасових місцевостях значні площі займають селитебні. Для сільських поселень цих місцевостей характерною особливістю є їх великі площі. Села тут добре сплановані, але різної конфігурації. Остання залежить від форми басейну головної річки, що протікає через населений пункт, а також від кількості приток (малих річок, потічків), що впадають у неї в його межах. Города, що займають приблизно 60% приватних ділянок, приурочені до найбільш вирівняних ділянок терас. На бровках терас знаходяться сади з житловими та господарськими будівлями. В сільських селитебних ландшафтах надзаплатно-терасових місцевостей рослинний світ представлений як природною, так і культурною рослинністю. Серед порід деревної рослинності переважають ясен, береза, каштан, липа, клен, верба. В культурних насадженнях панують різні сорти яблунь, вишень, слив та груш. Чагарникова рослинність представлена також культурними і дикорослими видами. Це горобина, бузина, ліщина, агрус, смородина, малина. Серед трав'янистих рослин домінують культурні види : полуниця, суниця, багаторічні трави, овочеві культури.

Ґрунтовий покрив в межах населених пунктів різноманітний, але характерною особливістю для нього є відносна бідність на гумус, що пояснюється вирощуванням одних і тих же рослин.

До надзаплатно-терасового типу місцевостей приурочені міські населені пункти. Вони хоч і займають, в загальному, менше площі в порівнянні з селами, але ступінь перетворення натуральних ландшафтів тут значно вищий. В першу чергу зазнає нівелювання рельєф. Горби зрізаються, яри та балки засипаються, на крутих схилах нарізаються тераси. Пізніше ці території забудовуються житловими або промисловими спорудами. Простір між ними, здебільшого, заасфальтовується. Внаслідок цього ґрунти, натуральна рослинність та тваринний світ майже повністю знищені.

Сучасна рослинність міст Поділля представлена липами, каштанами, тополями, березами, кленами. Серед культурних рослин яблуні, груші, сливи, вишні, черешні та абрикоси. На особливу увагу заслуговують парки та лісопарки. Вони є майже в усіх великих містах та селищах Поділля. Рослинність тут представлена місцевими породами дерев з домішкою ендемічних та акліматизованих видів.

Серед інших антропогенних ландшафтів, що зустрічаються в верхньому ярусі “молодого” висотно-ландшафтного рівня виділяються дорожні та промислові. Дорожні ландшафти представлені автомобільними дорогами та залізницями в більшості випадків місцевого та внутріобласного значення, і лише на невеликих відрізках (Калинівка-Вінниця, Летичів-Хмельницький) це дороги державного значення. На значних відстанях вони створені на штучних насипах і мають складну ландшафтну структуру. Придорожні захисні смуги представлена в більшості випадків тополею тремтливою, липою і зрідка вербою. Інші породи дерев висаджуються тут значно рідше.

Промислові ландшафти у межах верхнього ярусу представлені переважно кар'єрами. Найбільшими з них є Гнівансько-Вітавський гранітний (1250 га), Губницький гранітний (220 га), Ладижинський піщаний (180 га), Полонський гранітний (140 га), Тернопільський піщаний (130 га).

Як бачимо антропогенні ландшафти “молодого” акумулятивного висотно-ландшафтного рівня чітко диференціюють по висоті, а тому при плануванні господарської діяльності на найблищі десятиліття необхідно обов’язково враховувати ці особливості з метою економії коштів на створення оптимальної структури сучасних ландшафтів Поділля.

1. Белоус В.И. Исследования родовой состава естественных дубрав Подолии // Лесоводство и агролесомелиорация. – вып. 55. 1979. – С. 3–19.
2. Вальчук О.М. Структура дорожніх ландшафтів Східного Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.М.Коцюбинського. Серія: Географія. №4.- 2002. – С. 67 – 70.
3. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 183 с.
4. Денисик Г.І., Воловик В.М., Кирилюк Л.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства. – Вінниця, Арбат, 1999. – 150 с.
5. Денисик Г.І., Любченко В.Є. Подільське Побужжя. – Вінниця ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
6. Кирилюк Л.М. Висотна диференціація водних антропогенних комплексів Хмельницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.М.Коцюбинського. Серія: Географія №4. – 2002. С.62-67.
7. Мудрак О.В., Демчук Т.І. Екологічна оцінка агроландшафтів Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.М.Коцюбинського. Серія: Географія №3. – 2002. – С.57-64.
8. Торфово-болотний фонд УРСР, його районування та використання // Бродіс Е.М., Кузьмичов А.І., Андрієнко Т.А. та ін. – К.: Наукова думка, 1973. – С 123. – 183.